

הסוגיא הרביעית – בין השמשות (ב ע"ב - ג ע"א)

[1]	אמר מר: אמר לו רבי יהודה, והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים.	א. פיסקא מברייתא שהובאה בסוגיא הקדמת, קשיא ותירוץ
[2]	שפיר קאמר ליה רבי יהודה לרבי מאיר!	
[3]	ורבי מאיר הכי קאמר ליה: מי סברת דאנא אבין השמשות דידך קא אמינא? אנא אבין השמשות דרבי יוסי קא אמינא, דאמר רבי יוסי: בין השמשות כהרף עין; זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו.	
[4]	קשיא דר' מאיר אדרבי מאיר!	ב. הבהרות נוספות בנוגע להומר התנאי שהובא בסוגיא הקדמת
[5]	תרי תנאי אליבא דרבי מאיר.	
[6]	קשיא דר' אליעזר אדר' אליעזר!	
[7]	תרי תנאי אליבא דר' אליעזר.	
[8]	ואי בעית אימא: רישא לאו ר' אליעזר היא.	

מסורת התלמוד

- [1] בבלי ברכות, סוגיא ג, "עני", ב ע"ב. [3] בבלי שבת לד ע"ב-לה ע"א; ירושלמי ברכות א א, ב ע"ב-ע"ג. [8] ראה בבלי ברכות כה ע"ב (בנוגע למשנה ברכות א ב).

רש"י

בין השמשות דרבי יהודה מהלך חצי מיל לפני צאת הכוכבים ודרבי יוסי כהרף עין לפני צאת הכוכבים, ורבי מאיר כרבי יוסי סבירא ליה, וכי טביל מקמי הכי סמוך לחשכה הוא, וזמן שכיבה קרינן ביה. קשיא דרבי מאיר ארבי מאיר לעיל אמר משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות, והוא שעור מאוחר משל כהן, והכא אמר משעת טבילה, שהיא קודם בין השמשות. קשיא דרבי אליעזר דברייתא אדרבי אליעזר דמתניתין. ואי בעית אימא רישא דמתניתין לאו כרבי אליעזר היא והא דקתני דרבי רבי אליעזר אסוף הזמן קאי, דקאמר עד סוף האשמורה הראשונה, ופליגי רבנן עליה ואמרי עד הצות. דרבי אליעזר דריש בשכבך זמן התחלת שכיבה, שבני אדם הולכים לשכב, זה קודם וזה מאוחר. ורבנן דרשי כל זמן שכיבה, דהיינו כל הלילה, אלא שעשו סייג לדבר ואמרו עד הצות. ורבן גמליאל לית ליה ההוא סייג.

תקציר הסוגיא

הסוגיא פותחת בהרחבה פרשנית של הדרישה בין רבי יהודה לרבי מאיר, שהובא בברייתא השלישית שבסוגיא הקודמת ("עני"). לפי הברייתא חלק רבי יהודה על ההלכה של רבי מאיר שקוראים שמע של ערבית "משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן", בטענה "והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים". לפי הסוגיא שלנו היה רבי מאיר מגיב וטוען שהתכוון ל"בין השמשות של רבי יוסי", שהוא כהרף עין. אם בין השמשות הוא כהרף עין, הרי שהלילה מתחיל רק עם צאת הכוכבים, ולכן שעת טבילת הכהנים, סמוך לפני צאת הכוכבים, היא ספק לילה – לא לפי רבי יוסי, אבל לפי ההלכה המקובלת – ולכן אפשר לקרוא בה שמע. אם שעת טבילת הכהנים לפי רבי מאיר היא בין השמשות, הרי שהוא סותר את ההלכה שלו בברייתא השנייה שבסוגיא הקודמת: "משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות", דהיינו, לפי פירוש הבבלי, לאחר צאת הכוכבים. הגמרא מסיקה שמדובר בשני תנאים החלוקים בשיטת רבי מאיר. דרך אגב נשאלת שאלה לגבי סתירה בשיטת רבי אליעזר: במשנה ברכות א א קובע רבי אליעזר שקוראים שמע "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", דהיינו, לפי הבבלי, צאת הכוכבים, אבל בברייתא השלישית הוא מקדים את זמן קריאת שמע לשקיעה: "שעה שקדש היום בערבי שבתות". כאן מציעה הגמרא שוב שמדובר בשני תנאים החלוקים בשיטת רבי אליעזר, או לחילופין, שהרישא של משנה ברכות א א היא סתם, ולא הפתיחה לשיטת רבי אליעזר בענין סוף זמן קריאת שמע ("עד סוף האשמורה הראשונה").

עיון ודיון מגלים שניסוח השיחה המשוחזרת בין רבי יהודה לרבי מאיר מבוסס על בבבלי פסחים לה ע"א, ומכאן הדגש על "בין השמשות", אף על פי שהעניין השנוי במחלוקת בדברי רבי מאיר אינו קשור ל"בין השמשות" אלא לשקיעה. הקושיות בסוגיא מושתתות על ההבנות הבבליות המאוחרות של שיטות התנאים (ראה בסוגיא הקודמת). לפי פשוטם של דברי התנאים, רבי מאיר עקבי בקובעו שזמן קריאת שמע של ערבית מתחיל לפני השקיעה, היינו שעת טבילת הכהנים ושעת סעודת ערב שבת התנאית. רבי אליעזר קבע בברייתא השלישית שקוראים שמע "משעה שקדש היום בערבי שבתות", היינו מן השקיעה ואילך, והלכה זו תואמת את הנאמר במשנה, שהרי גם הכהנים נכנסים לאכול בתרומתם לפי ההלכה המקראית והתנאית עם הערב שמש, דהיינו בשקיעה. אך אין זה אלא צירוף מקרים, שכן נראה שהצדק עם הסוגיא, ו"רישא לאו רבי אליעזר היא".

מבנה הסוגיא ומהלכה

סוגייתנו מורכבת משני חלקים: בחלק א מנסה בעל הסוגיא להבהיר את דעתו של רבי מאיר בברייתא האחרונה בסוגיא הקודמת, אשר לפיה קוראים שמע של ערבית משעה שהכהנים טובלים לאכול בתרומתם. לאחר שבירר בעל הסוגיא עמדה זאת והסיק שלדעת רבי מאיר מדובר בשעה שהיא סמוכה לפני צאת הכוכבים, מקשה בעל הסוגיא בחלק ב מדעה זו של רבי מאיר על דעתו של רבי מאיר כפי שהיא משתקפת בברייתא השנייה בסוגיא הקודמת. אגב כך הוא גם מקשה מדרבי אליעזר (בברייתא האחרונה בסוגיא הקודמת = משעה שקדש היום בערבי שבתות) אדרבי אליעזר (במשנתנו = משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן).

סוגיא זו מבוססת על שלוש הנחות, שהן למעשה מסקנות שתי הסוגיות הקודמות:

1. זמן קריאת שמע של ערבית הוא "בשכבך", היינו בלילה, או על כל פנים משקיעת החמה ואילך. לכן לא יעלה על הדעת שישנה דעה המקדימה את תחילת זמן קריאת שמע של ערבית לשעות היום ממש, סמוך לפני השקיעה, "משעה שהכהנים טובלין".
2. פרט לשעת טבילת הכהנים, הטעונה בירור לפי בעל הסוגיא שלנו, סדר הזמנים שבברייתא האחרונה בסוגיא הקודמת הוא:

א. קדש היום בערב שבת;

ב. כהנים מטוהרים;

ג. עני נכנס לאכול פתו במלח;
 ד. רוב בני אדם נכנסים להסב ביום חול.
 3. לא ייתכן שזמן מזמנים אלו שווה לחברו.
 על סמך הנחות אלו מצדיק בעל הסוגיא את קושיית רבי יהודה לרבי מאיר בברייתא האחרונה בסוגיא הקודמת: "והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים". הכוהנים טובלים עוד לפני השקיעה, לפני "שקדש היום בערבי שבתות", ולכן אין זה מן הראוי לקרוא בשעה זו קריאת שמע של ערבית. תשובת בעל הסוגיא היא שאף רבי מאיר לא העלה על דעתו להקדים קריאת שמע לפני השקיעה; רבי מאיר נוקט כשיטתו של רבי יוסי, שאין למעשה שום זמן של ממש הנקרא "בין השמשות". לכן, דברים הטעונים הערב שמש, כגון אכילת תרומה על ידי הכוהנים, אינם נוהגים אלא מצאת הכוכבים ואילך, ועד לסמוך לפני צאת הכוכבים ממש רשאים הכוהנים לטבול. אותה שעה נחשבת ודאי יום, ואף על פי כן, היות שאנחנו נמצאים כבר בשעת הדמדומים סמוך לפני צאת הכוכבים, ראוי לקרוא בשעה זו קריאת שמע של ערבית.
 יוצא אפוא שלפי בעל סוגיא זו והקודמת ישנם חמישה מועדים שהוצעו לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית:

1. משעה שקדש היום בערבי שבתות (= שקיעה):
 זוהי דעתו של רבי אליעזר בברייתא השלישית שבסוגיא הקודמת.
 2. משעת טבילת הכוהנים אליבא דרבי יוסי (= סמוך לפני צאת הכוכבים):
 זוהי דעתו של רבי מאיר בברייתא השלישית שבסוגיא הקודמת.
 3. משעה שהכוהנים נכנסין/מטוהרין/זכאין לאכול תרומה (= צאת הכוכבים):
 זוהי דעתו של רבי אליעזר במשנה, דעתו של רבי יהושע בברייתא השלישית שבסוגיא הקודמת ודעת חכמים בברייתא השנייה שבסוגיא הקודמת (שהיא תוספתא ברכות א א, עמ' 1).
 4. משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח; בני אדם בערבי שבתות:
 זוהי דעתו של רבי חנינא בברייתא השלישית שבסוגיא הקודמת ודעתו של רבי מאיר בברייתא השנייה שם, והיא היא הדעה האנונימית בברייתא הראשונה שם.
 5. משעה שרוב בני האדם נכנסין להסב:
 זוהי דעתו של רבי אחא/אחא בברייתא השלישית שבסוגיא הקודמת.
- נמצא ששני חכמים סותרים את עצמם: רבי מאיר פוסק כזמן 2 בברייתא השלישית וכזמן 4 בברייתא השנייה, ורבי אליעזר פוסק כזמן 1 בברייתא השלישית וכזמן 3 במשנה. סתירות אלה מתרץ בעל הסוגיא בתירוץ "תרי תנאי ואליבא דרבי מאיר/אליעזר". לגבי רבי אליעזר הוא מוסיף אפשרות נוספת, והיא, שהרישא של משנתנו: "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", הסותרת את דברי רבי אליעזר שבברייתא השלישית, אינה דעתו של רבי אליעזר אלא סתם משנה, והביטוי "דברי רבי אליעזר" שבמשנה מוסב רק על המילים "עד סוף האשמורה הראשונה".

עיוני פירוש

[1] אמר מר

ראה לעיל, עיוני הפירוש לסוגיא ב, "ובא השמש", פסקא [1].

והלא כהנים מבעוד יום טובלין

כך יוצא הן מפשוטו של מקרא (ויקרא כב ו-ז) הן מן המשנה נגעים יד ג. וראה לעיל, הדיון בסוגיא ב, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

[2] שפיר קאמר ליה רבי יהודה לרבי מאיר

כפי שפירשנו בסוגיא הקודמת, אכן מקדים רבי מאיר את קריאת שמע של ערבית לשעות היום ממש. וכך באמת נהגו בארץ ישראל בתקופת התנאים והאמוראים, לקרוא שמע בציבור בדרך הביתה מן השדות, מבעוד יום. אך רבי יהודה, שהקשה "והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים", התנגד למנהג זה, כפי שהתנגדו לו גם תנאים אחרים בארץ ישראל, ובעקבותיהם עורכי הבבלי. בארץ ישראל קבעו מקצת התנאים והאמוראים שהקורא שמע בבית הכנסת לא יצא ידי חובתו ועליו לחזור ולקרוא (ראה ברייתא המובאת בירושלמי ברכות א א, ב ע"א, ושם, ב ע"ד), ואילו בבבל קבעו הסבוראים בפשטות שזמן קריאת שמע של ערבית הוא משעת צאת הכוכבים (ריש סוגיא ב, ראה לעיל). ולפי עורך הבבלי אף רבי מאיר עצמו לא התכוון להקדים את הקריאה לשעות האור ממש, כפי שמתברר מתשובת בעל הסוגיא אליבא דרבי מאיר: "אנא אבין השמשות דרבי יוסי קא אמינא" [3].

[3] מי סברת דאנא אבין השמשות דידך קא אמינא, אנא אבין השמשות דרבי יוסי קא אמינא

לכאורה, תשובה זו של רבי מאיר אינה לעניין כלל, שהרי "בין השמשות" מאן דכר שמיה? אף אם ישנה מחלוקת לגבי משכו וזמנו של בין השמשות, עדיין אין זה מצדיק את העובדה שלרבי מאיר ניתן לקרוא שמע של ערבית מבעוד יום, דהיינו משעת טבילת הכוהנים לפני בין השמשות. וכפי שראינו, הן לפשוטו של מקרא (ויקרא כב ו-ז) הן לפשוטה של משנה (נגעים יד ג) קודמת שעת טבילת הכוהנים להערב שמש, כלומר: קודמת לשקיעה!

אך לאמיתו של דבר, "תשובתו" של רבי מאיר לרבי יהודה שבדברי בעל הסוגיא מבוססת על מימרת שמואל המובאת בבבלי שבת לה ע"א. בברייתא, המובאת בבבלי שבת לד ע"א, שנוי כדלהלן (והשווה ירושלמי ברכות א א, ב ע"ב!):

תנו רבנן: בין השמשות ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום ספק כולו מן הלילה, מטילין אותו לחומר שני ימים. ואיזהו בין השמשות? משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין. הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון – בין השמשות. הכסיף העליון והשווה לתחתון – זהו לילה, דברי רבי יהודה. רבי נחמיה אומר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. רבי יוסי אומר: בין השמשות כהרף עין – זה נכנס וזה יוצא ואי אפשר לעמוד עליו.

ועל כך נאמר בבבלי שם (לה ע"א):

אמר רב יהודה אמר שמואל: בין השמשות דרבי יהודה, כהנים טובלים בו. למאן? אילימא לרבי יהודה, ספקא הוא! אלא בין השמשות דרבי יהודה, לרבי יוסי כהנים טובלים בו. פשיטא! מהו דתימא, בין השמשות דרבי יוסי מישך שייך בדרבי יהודה, קא משמע לן דשלים בין השמשות דרבי יהודה והדר מתחיל בין השמשות דרבי יוסי. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: הלכה כרבי יהודה לענין שבת והלכה כרבי יוסי לענין תרומה.

בעל הסוגיא שלנו הכיר בוודאי את הסוגיא ההיא, ולכן הוא ידע:

1. ש"הרף העין" של רבי יוסי הנו שעת חשכה ממש, צאת הכוכבים, ולא שנייה כלשהי בתוך בין השמשות הקלסי של רבי יהודה ("דשלים בין השמשות דרבי יהודה והדר מתחיל בין השמשות דרבי יוסי");
2. שרבי יוסי מאחר את שעת טבילת הכוהנים לשעת בין השמשות של רבי יהודה, שהרי לדעתו ודאי יום הוא;
3. שהלכה כרבי יוסי לעניין תרומה, ולכן הכוהנים טובלים כל "בין השמשות דרבי יהודה", כלשונו של שמואל.

על סמך כל אלו ניסח בעל הסוגיא שלנו את תשובתו של רבי מאיר לרבי יהודה "אליבא דהלכתא". "אנא אבין השמשות דרבי יוסי קאי" אומר רבי מאיר, ולשיטה זו "בין השמשות דרבי יהודה כהנים טובלים בו". ולכן, באומרי "משעה שהכוהנים טובלין", אני מתכוון בעצם לטבילה בשעת בין השמשות שלך, רבי יהודה, שהיא ודאי יום לפי שיטת רבי יוסי, אבל אין זה "מבעוד יום" לפי ההגדרה המקובלת, אלא שעת חשכה ממש. לעניין טבילת כוהנים לאכילת תרומה שעה זו היא יום על פי ההלכה, אבל לעניין קריאת שמע היא שעת "בשכבך".²

אך כפי שראינו לעיל, בניגוד לעמדה המושמת כאן בפי רבי מאיר, לפשוטם של המקורות התנאים לא התכוון רבי מאיר כלל לשעת טבילת הכוהנים אליבא דרבי יוסי ופסיקתו של שמואל, שהרי בתקופת התנאים פירשו שהכוהנים אוכלים את התרומה עם הערב שמש ממש, משעת השקיעה, ולא דווקא משעת ודאי לילה כשיטת הבבלי בשבת לה ע"א ולעיל בריש סוגיא ב. וכל מחלוקת התנאים בעניין שיעור בין השמשות לא היתה אלא בנוגע לכניסת השבת וצאתה כפי שנאמר בבבלי שבת לד ע"ב עצמה: "מטילין אותו לחומר שני ימים" (דהיינו, כשבת בערב שבת וכשבת במוצאי שבת). ואילו לגבי קריאת שמע, רבי מאיר הקדימה לסוף שעות היום ממש, ובכך שיקף את מנהג ארץ ישראל הקדום, לקרוא שמע בדרך הביתה מן העבודה בבית הכנסת, ומבעוד יום ממש, ורבי יהודה חולק. את דעתו ניסח רבי יהודה בצורת שאלה רטורית: "והלא כהנים מבעוד יום טובלין", ואין להקדים קריאת שמע של ערבית לשעות היום.³

[4] קשיא דרבי מאיר אדרבי מאיר

בפיסקא [3] ממקם בעל הסוגיא את תחילת זמן קריאת שמע של ערבית לפי רבי מאיר, דהיינו שעת טבילת הכוהנים, סמוך לפני צאת הכוכבים, אך לאחר השקיעה. אך בבבלי אחרת (הבבלי השנייה בסוגיא הקודמת, שהיא תוספתא ברכות א א, עמ' 1) מגדיר רבי מאיר את תחילת זמן קריאת שמע כ"שעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות". לפי הירושלמי (ברכות א א, ב ע"א) מדובר בשעה מאוחרת יחסית, שעה או שעתיים לתוך הלילה. פירוש זה מתבסס על הנוהג בסוף תקופת התנאים ובתקופת האמוראים להתפלל בבית הכנסת ולשמוע דרשה בליל שבת לפני הסעודה.⁴ וכך נהגו במיוחד בבבל, כפי שעולה מבבלי פסחים ק ע"ב-קא

2 ואף על פי שהסוגיא מובנת, הלשון "אבין השמשות דרבי יוסי קאינא" מחוספס, שהרי על סמך פסיקתו שבין השמשות הוא כהרף עין, כשיטת רבי יוסי, ממקם רבי מאיר את טבילת הכוהנים בעיצומו של בין השמשות של רבי יהודה דווקא. ומהו "קאינא" ("אני אומר")? הרי לא דיבר כאן על "בין השמשות"! ואולי צריך להיות "קאי" ("עומד, מתבסס") במקום "קאינא" ("אני אומר"). על כל פנים, שיעורו: "מי סברת דטבילת כהנים דאמרי לפני בין השמשות דידך... ומתוך שסומך על הסוגיא שבמסכת שבת נעשה הסגנון כאן קצר וקשה. בכך הרגישו גם גרסנים מאוחרים של הסוגיא שלנו, שלא היו שלמים עם הניסוח "אבין השמשות... קאינא", ולכן הציגו ניסוח אחר, ברור יותר, של פיסקאות [3-1] בסוגיא: "אמר מר: אמר ליה רבי יהודה, והלא כהנים מבעוד יום הן טובלין. במאי קמיפלגי? רבי יהודה סבר בין השמשות טובא הוה, הילכך מבעוד יום טובלין. רבי מאיר סבר ליה כרבי יוסי דאמר בין השמשות כהרף עין, זה נכנס זה יוצא ואי אפשר לעמוד עליו". ניסוח זה מופיע בכתב יד פריז במקום הגירסא של הדפוס שהובאה לעיל לפי פיסקאות [3-1]. בכתב יד מיינכן מופיע ניסוח זה (במאי קמיפלגי... עליו) לאחר פיסקא [3] שלנו, וברור שמדובר בקונפליציה של שתי גירסאות. בכתב יד פירנצה גורס הפנים כמו הדפוס, והגירסא הנ"ל מובאת בגיליון. כתב יד אוקספורד גורס כמו הדפוס.

3 לסגנון זה של שאלה רטורית על דעת המקשה בלבד במקום מחלוקת מפורשת, השווה משנה שבת יד ב ומשנה מנחות י ה.

4 ראה גינצבורג, פירושים וחדושים א, עמ' 8-9, ולעיל, הדיון בסוגיא ג, "עניי", עיוני הפירוש לפיסקא [5].

ע"א: "אותן בני אדם שקידשו בבית הכנסת, אמר רב: ידי יין לא יצאו, ידי קידוש יצאו. ושמואל אמר: אף ידי קידוש לא יצאו. אלא לרב למה ליה לקדושי בביתיה?... ולשמואל למה לי לקדושי בבי כנישתא?...".

לפי בעל סוגיא זו בערבי פסחים, הן לפי רב הן לפי שמואל נהגו להתפלל ולקדש בבית הכנסת, ואז לחזור הביתה, לקדש ולאכול את הסעודה.⁵ ונראה שגם בעל הסוגיא שלנו בבבלי מחשיב את "שעה שרוב בני אדם נכנסין לאכול פיתן בערבי שבתות" כשעה מאוחרת,⁶ ומכאן "קשיא דרבי מאיר אדרבי מאיר". מן הסוגיא שלנו עולה בבירור שאין לפרש ששעת הסעודה בליל השבת היא לפני השקיעה, שהרי בעל הסוגיא שלנו סבור שעצם הצגת שעה המוקדמת לשקיעה כשעת תחילת זמן קריאת שמע, בעייתית, ואילו חשב שלכך התכוון רבי מאיר, ודאי היה מקשה עליו גם להגדרה זו. לפיכך נראה שבעל הסוגיא שלנו פירש את דברי רבי מאיר: "משעה שרוב בני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות" כפי שפירשו בירושלמי, על סמך הנוהג שרווח בימיהם, להתפלל בבית הכנסת בליל שבת לפני הסעודה.

אך רבי מאיר עצמו ודאי התכוון לנוהג שרווח בתקופת התנאים לחזור מן השדות בערב שבת מוקדם ולהתחיל את הסעודה מבעוד יום, כפי שפירשנו בדיון בסוגיא הקודמת. ובשני הזמנים – "משעה שהכהנים טובלין" ו"משעה שרוב בני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות" – כיוון לדבר אחד: לשעות היום הסמוכות לפני השקיעה. ניתן לקרוא שמע מבעוד יום, כמנהג ארץ ישראל הקדום, כשם שהכהנים טובלים לתרומתם לקראת הלילה ולא בלילה ממש, וכשם שנוהגים לאכול סעודת ליל שבת מבעוד יום. בעל הסוגיא שלנו, שלא העלה על דעתו אפשרות להקדים כל כך שמע של ערבית, פירש את שני הזמנים שבהם נקט רבי מאיר באופן אחר: שעת טבילת הכהנים אליבא דרבי יוסי, דהיינו סמוך לפני צאת הכוכבים, ושעת אכילת הסעודה בליל שבת בימיו של עורך הסוגיא, דהיינו לאחר צאת הכוכבים, בתוך הלילה ממש. ולכן נאלץ לתרץ: "תרי תנאי ואליבא דרבי מאיר".

[6] קשיא דרבי אליעזר אדרבי אליעזר

אגב הקושיא "קשיא דרבי מאיר אדרבי מאיר" מקשה בעל הסוגיא שלנו גם דרבי אליעזר אדרבי אליעזר. בברייתא האחרונה שבסוגיא הקודמת קבע רבי אליעזר שקוראים שמע "משעה שקדש היום בערבי שבתות", דהיינו מן השקיעה, ואילו במשנה הוא טוען שקוראים שמע "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", ולפי שיטת בעל הגמרא שלנו בסוגיא ב לעיל פשיטא שמדובר בצאת הכוכבים ולא בשקיעה. וכך פירש את רצף הדברים בתוספתא: "וחכמים אומרים משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן; סימן לדבר [= לשעת טבילת הכהנים] צאת הכוכבים". אך כפי שראינו בדיון בסוגיא ג אין הכרח לפרש כך את התוספתא, ואפשר שמדובר שם בשתי דעות שונות, ו"סימן לדבר" מוסב על זמן קריאת שמע ולא על זמן טבילת הכהנים. ובאמת, לפי פשוטו של מקרא, גם היטהרות הכהנים היא מ"הערב שמש", דהיינו מן השקיעה, ולא מצאת הכוכבים. ואם כן, אין סתירה בין שני הזמנים: "שעה שקדש היום בערבי שבתות" ו"שעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן" – בשניהם הכוונה היא לשעת השקיעה.

5 רב עצמו התפלל, לפחות מדי פעם, של שבת בערב שבת (ראה בבבלי ברכות כז ע"א), ולכן אין נראה שסוגיא זו משקפת את התנהגותו האישית. על כל פנים, נראה שתפילת הציבור בבבל בערב שבת התקיימה בלילה, גם אם יחידים התפללו מבעוד יום.

6 וראה רש"י ד"ה נכנסין להסב (ב ע"ב, בסוגיא הקודמת). לפי חלק מן הפרשנים (ור"י ביניהם, ראה תוספות ד"ה מאימתי, ב ע"א), השעה "שרוב בני אדם נכנסין להסב" (שיעורו של רב אחא/אחאי בברייתא האחרונה) הינה בליל שבת דווקא, ושיעור זה הוא האחרון בברייתא זו. וראה גם פירוש המאירי על אתר. אך אין פירוש זה נראה. ראה הדיון בסוגיא הקודמת, עיוני הפירוש לפיסקא [9].

[8] ואי בעית אימא רישא לאו רבי אליעזר היא

בנוסף לתשובה "תרי תנאי", המשותפת לשתי הקושיות: "דרבי מאיר אדרבי מאיר" ו"דרבי אליעזר אדרבי אליעזר", ואשר לפיה מדובר בשתי מסורות תנאיות אליבא דכל אחד מהם, יש לבעל הסוגיא שלנו הצעה אחרת בנוגע לסתירה (לשיטתו) בין דברי רבי אליעזר במשנה לדבריו בברייתא: הרישא של המשנה אינה של רבי אליעזר כלל אלא סתם משנה,⁷ וזאת משום שניסוח המשנה הוא אכן דר'משמעי:

מאימתי קורין קריאת שמע בערבין? משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן עד סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר.

חכמים ורבן גמליאל נוקטים עמדה רק בנוגע לסוף זמן קריאת שמע של ערבית, והשאלה המתעוררת היא: האם גם רבי אליעזר מתבטא במשנה רק בנוגע לסוף זמן קריאת שמע של ערבית, ואילו הרישא היא בסתם, או שמא דעת רבי אליעזר היא שזמן קריאת שמע משתרע משעת כניסת הכהנים לאכול בתרומה ועד סוף האשמורה הראשונה, ואילו חכמים ורבן גמליאל חלוקים עליו רק בנוגע לסוף זמן קריאת שמע? במילים אחרות, האם יש לפסק את המשנה כך: מאימתי קורין קריאת שמע בערבין? משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן.

עד –

סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר.

וחכמים אומרים: עד חצות.

רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר.

או כך:

מאימתי קורין קריאת שמע בערבין?

משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן עד סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר.

וחכמים אומרים: עד חצות.

רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר.

יצוין שלדברינו לעיל אין כאן שאלה הלכתית, שהרי רבי אליעזר מסכים בין כך ובין כך ששעת תחילת זמן קריאת שמע היא שעת השקיעה, דהיינו השעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתם, והיא היא השעה שקדש היום בערבי שבתות המיוחסת לו בברייתא. ואף על פי כן יש לנו עניין עיוני גדול בטענת בעל הסוגיא "רישא לאו רבי אליעזר היא", שהרי ברצוננו להתחקות אחר תולדות המסורות שנמסרו לנו במשנה.

בשאלה זו, רישא רבי אליעזר היא או לאו, נחלקו החוקרים. לוי גינצבורג⁸ חולק על ה"אי בעית אימא" בסוגיא שלנו וטוען שהרישא היא אכן רבי אליעזר. הוא מצביע על כך שגם במשנה ב בפירקין דעתו של רבי אליעזר היא הדעה היחידה המתנייחת הן לתחילת זמן קריאת שמע (במקרה ההוא של שחרית) הן לסופה, והיא משמשת גשר בין הרישא לסיפא:

מאימתי קורין את שמע בשחרין? משיכיר בין תכלת ללבן.

רבי אליעזר אומר: בין תכלת וכתרית

עד הנץ החמה.

7 כתבי יד אוקספורד, מינכן ופריז, גורסים את התירוץ עבור רבי אליעזר בסדר הפוך. בעל דקדוקי סופרים ייחס חשיבות לדבר, עיין שם על אתר, אך נראה שאין משמעות מיוחדת לסדר הדברים, ואולי חילוף זה מצביע על כך שהתירוץ "רישא לאו רבי אליעזר היא" הוא תוספת מאוחרת שמקומה נודד (הצעת מו"ר פרופ' ש"י פרידמן). כתב יד פריז גורס "מדסיפא רבי אליעזר רישא לאו רבי אליעזר", אשגרה משימוש אחר ורגיל יותר של הביטוי "רישא לאו רבי פלוני היא" במקרה שבו יש סתם ואחר כך מחלוקת, מה שמוכיח שבעל הסתמא איננו התנא המוזכר בסיפא.

8 גינצבורג, פירושים וחדושים א, עמ' 3.

רבי יהושע אומר: עד שלש שעות, שכן דרך מלכים לעמוד בשלש שעות.

ובבבלי ברכות כה ע"ב העירו על משנה אחרת: "לימא תנא סתמא כרבי אליעזר דאמר עד הנץ החמה", ומכאן שראו במילים "עד הנץ החמה" המשך דברי רבי אליעזר.

אולם ראייה זו שוברת בצדה. הבבלי אמנם ייחס את הביטוי "עד הנץ החמה" שבמשנה ב לרבי אליעזר, אך ייחוס זה אינו נראה. במשנה ב ברור ש"עד הנץ החמה" מוצג על ידי עורך המשנה כסתם משנה ולא כהמשך לדברי רבי אליעזר, שהרי רבי אליעזר אינו חוזר בראשית דבריו על המילה "משיכיר", ודבריו הם הערה מוסגרת החולקת על הרישא ("בין תכלת ללבן") ולא משפט שלם. אילו היו דבריו משפט שלם, המתייחס הן לתחילת זמן קריאת שמע הן לסופו, היה לו לומר "מאימתי קורין את שמע בשחרין? משיכיר בין תכלת וכרתי עד הנץ החמה"⁹. נראה אפוא שמשנה ב מורכבת מרישא ומסיפא: ברישא נחלקו בשאלת "מאימתי", ורק על כך באה דעתו של רבי אליעזר, ובסיפא נחלקו בשאלת "עד אימתי", ללא שום דעה מאת רבי אליעזר. וכמבנה זה, שני דינים נפרדים, מצאנו גם במקבילה בתוספתא ברכות א ב, עמ' 1:

מאימתי קורין את שמע בשחרים? אחרים אומי: כדי שיהא הבירו רחוק ממנו ארבע אמות ומכירו. מצותה עם¹⁰ הנץ החמה...

בניגוד לגינצבורג, מסכים יצחק ד' גילת¹¹ עם טענת ה"אי בעית אימא" בסוגיין, שהרישא של משנה א בפירקין לאו רבי אליעזר היא. הוא מביא לכך שתי הוכחות:

(1) לדבריו אכן קשיא דרבי אליעזר אדרבי אליעזר, ואם בברייתא הקדים רבי אליעזר את זמן קריאת שמע של ערבית לשעה שקדש היום בערבי שבתות, דהיינו שעת השקיעה, לא ייתכן שבמשנה הוא מאחר את זמן קריאת שמע לשעה שהכהונים נכנסים לאכול בתרומתם, דהיינו צאת הכוכבים.

(2) שאלת המשנה ברישא היא "מאימתי קורין..." ולא "עד אימתי קורין". שלוש הדעות בנוגע ל"עד אימתי" הן אפוא יחידה נפרדת.

אך כפי שראינו, ההוכחה הראשונה של גילת אינה מכריעה, שהרי במקורו של דבר גם השעה שהכהונים נכנסים לאכול בתרומתם נתפסה כשעת השקיעה, ואם כן אין קושיא דרבי אליעזר אדרבי אליעזר. ואשר להוכחה השנייה, ישנה דוגמה נוספת במשנה שבה מתייחסת הכותרת "מאימתי" למעשה גם ל-terminus ad quem, משנה סנהדרין ח א: "מאימתי נעשה בן סורר ומורה? משיביא שתי שערות עד שיקיף זקן..."¹².

ההוכחה של גינצבורג אינה מכריעה אפוא, אך גם שתי ההוכחות של גילת אינן מכריעות. אבל נראה בכל זאת שהדין עם ה"אי בעית אימא" בסוגיא שלנו, וכדעת גילת, ורישא לאו רבי אליעזר היא. בסוף הדיון בסוגיא ג ("עני") ראינו שהרישא של משנתנו היא ניסוח מאוחר¹³ ובברייתות שרדו נוסחים קדומים יותר. בברייתות השונות ישנם שלושה זמנים לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית הקשורים לתרומה: "משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן"; "משעה שהכהנים מטוהרים לאכול בתרומתן" ו"משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן". נוסח המשנה: "משעה שהכהנים נכנסין", הוא ניסוח של רבי עצמו, עורך המשנה, הרגיל לעבד את מקורותיו

9 בדפוסי המשנה נוספה המילה "וגומרה" לפני "עד הנץ החמה". בעלי גירסא זו ראו שלא ייתכן שמדובר בהלכה אחת ארוכה של רבי אליעזר: "בין תכלת לכרתי עד הנץ החמה", שהרי חסרה המילה "משיכיר". הם הבינו אפוא שהסיפא היא יחידה נפרדת, והמילים "עד הנץ החמה" הן דברי הסתם משנה, ה"רישא דסיפא". כדי להבהיר זאת מבחינה תחבירית, נוספה המילה "וגומרה".

10 לשימוש במילה "עם" בתוספתא בניגוד ל"עד" במשנה ראה להלן, הדיון בסוגיא כו, "משיכיר", עיוני הפירוש לפיסקאות [7-8] ובנספח לסוגיא.

11 י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 291.

12 והשווה גם תוספתא פסחים ב כב, עמ' 150: "מאימתי אוכלין? משתחשך. לא אוכלין משתחשך, אוכלין כל הלילה. לא אוכלין כל הלילה, לא יאכלם מעתה." במקור זה, "משתחשך" הוא דווקא לכתחילה, דהיינו terminus a quo וגם terminus ad quem.

13 ראה הדיון בסוגיא ג, וזאת בניגוד לדברי גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 291, שהרישא היא מקור קדום מימי הבית שאילו הוצמדה מחלוקת בעניין סוף זמן קריאת שמע.

בכגון זה.¹⁴ האמירה "דברי רבי אליעזר" מוסבת אפוא רק על המילים "עד סוף האשמורה הראשונה"¹⁵ והסיפא הינה עניין חדש, מחלוקת נפרדת בשאלת סוף זמן קריאת קריאת שמע של ערבית, ממש כשם שבמשנה ב, לעניין שחרית, "עד הנץ החמה" היא פתיחה של עניין חדש.

14 ראה ש"י פרידמן, מקבילות המשנה והתוספתא, דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15-22.

15 והשווה ז' פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 297, כלל כ.